অধ্যায় ১ ঃ ৰস

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য

১.২ পৰিচয়

১.৩ ৰসৰ স্বৰূপ

১.৩.১ ৰসৰ লক্ষণ

১.৩.২ ভৰতৰ ৰসসূত্ৰ

১.৩.৩ বিভাব, অনুভাব, ব্যাভিচাৰী ভাবৰ ধাৰণা

১.৩.৪ ৰসসূত্ৰৰ আধাৰত আগবঢ়োৱা গুৰুত্বপূৰ্ণ মতবাদসমূহ

১.৩.৫ ৰসৰ প্ৰকাৰভেদ

১.৩.৬ ভাব, ৰসাভাস আদিৰ ধাৰণা

১.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১.৫ অধিক জানিবলৈ

১.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ৰসৰ স্বৰূপ তথা লক্ষণৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- ভৰতৰ ৰসসূত্ৰৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- বিভাব, অনুভাব, ব্যাভিচাৰীভাব তথা স্থায়ীভাবৰ ধাৰণাৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- ৰসসূত্ৰৰ আধাৰত গঢ় লোৱা মতবাদসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- ৰসৰ প্ৰকাৰভেদ সম্পৰ্কে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিব।

১.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টো স্নাতকোত্তৰ অসমীয়া পাঠ্যক্ৰমৰ চতুৰ্থ ষাণ্মাসিকৰ তৃতীয় বুনিয়াদী পাঠ্যবিষয়ৰ প্ৰথম খণ্ডৰ অন্তৰ্গত প্ৰাৰম্ভিক অধ্যায়। ইতিমধ্যে আপুনি আগৰ ষাণ্মাসিক কেইটাত অসমীয়া ভাষাৰ ইতিহাসৰ লগতে বিভিন্ন উপন্যাস, কবিতা, নাটক আদিৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰি আহিছে। সেই অধ্যায়বোৰত আপুনি নিশ্চয় 'ৰস' শব্দটো প্ৰয়োগ কৰা লক্ষ্য কৰিছিল। এই অধ্যায়টিত ৰস মানে কি বুজা যায় সেই বিষয়ে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰাৰ লগতে বিভিন্ন ধৰণৰ কাব্যত প্ৰতিভাত হোৱা ৰস আৰু সেই ৰস আস্বাদন প্ৰক্ৰিয়াটোৰ বিষয়ে আপোনাক সম্যক আভাস দিয়া হ'ব।

ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰ অথবা নন্দনতত্ত্বত ৰসৰ ধাৰণাই গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। "ৰসো ৱৈ সঃ" দৰে শ্ৰুতিবাক্য তথা "ৰসানাথৰ্বনাদপি" দৰে ভৰতবাক্যৰ প্ৰয়োগ বা প্ৰচলনে আমাক ৰসৰ ধাৰণাৰ প্ৰাচীনত্বৰ বিষয়ে সোঁৱৰাই দিয়ে। ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰই ৰসক কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। কাব্যত অন্তৰ্নিহিত হৈ থকা এই ৰস আস্বাদন প্ৰক্ৰিয়াটোও মন কৰিবলগীয়া।

এই অধ্যায়টিত ভাৰতীয় পৰম্পৰা অনুসৰি ৰসৰ ধাৰণা তথা ইয়াৰ প্ৰকাৰভেদ সম্পৰ্কে আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে। এই আলোচনাই আপোনাক ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত থকা ৰসৰ বহুমুখী বিষয়বস্তুৰ লগত চিনাকি কৰাই দিব। লগতে পৰৱৰ্তী সময়ত যি কোনো কাব্যৰে ৰসাস্বাদন কৰাত আপোনাক সহায় কৰিব।

১.৩ ৰসৰ স্বৰূপ

কাব্য-সাহিত্যৰ এটি অনন্য উপাদান হ'ল ৰস। ৰীতি, গুণ, অলঙ্কাৰ আদিয়ে উৎকৰ্ষ সাধন কৰা কাব্যৰ ভিতৰত ইয়াৰ সাৰ ৰূপে থকা ৰসে পাঠকক অতুলনীয় আনন্দ দিব পাৰে। কাব্যৰ আত্মা হিচাপে থকা ৰসৰ অস্তিত্বই কাব্যক আকৰ্ষণীয় আৰু হৃদয়গ্ৰাহী কৰি তোলে। আত্মাবিহীন শৰীৰৰ দৰে ৰসহীন ৰচনা মূল্যহীন। কাব্যৰ মূল ৰূপে থকা এই ৰসৰ বিষয়ে বিভিন্ন সময়ত ভাৰতীয় আলঙ্কাৰিকসকলে তেওঁলোকৰ সুচিন্তিত মতামত প্ৰকাশ কৰি আহিছে। ভাৰতীয় পৰম্পৰা অনুসৰি বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন দিশৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি আগবঢ়োৱা এই আলোচনাসমূহে ৰসতত্ত্বৰ ধাৰণাক বহু ধৰণে সমৃদ্ধ কৰি আহিছে। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে ভাৰতীয় পৰম্পৰা অনুসৰি সংস্কৃত 'কাব্য' পদটোৱে কেৱলমাত্ৰ কবিতাকে নুবুজায়; ৰসাশ্ৰয়ী যিকোনো ধৰণৰ ৰচনাই ইয়াৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে। অৰ্থাৎ— কবিতা, নাটক আদি সকলো ধৰণৰ ৰচনাই কাব্যৰ অন্তৰ্গত; আনহাতে সংস্কৃত 'কবি' পদটোৱে এনে ধৰণৰ ৰচনাৰ ৰচয়িতাজনক নিৰ্দেশ কৰা হয়। ইয়াৰ আধাৰতেই ক'ব পাৰি যে— কবিতা, নাটক আদি সকলো ক্ষেত্ৰতেই ৰচনাৰ প্ৰাণ ৰূপে ৰস থাকে। কবিৰ ৰচনাত থকা এই ৰসৰ লক্ষণ, ৰসসূত্ৰ, ৰসৰ ভাগ, ৰস গ্ৰহণৰ ক্ষেত্ৰত আগবঢ়োৱা মতবাদ আদিৰ বিষয়ে তলত বহলাই আলোচনা কৰা হ'ল।

১.৩.১ ৰসৰ লক্ষণ

অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন আচাৰ্যই বেলেগ বেলেগ দৃষ্টিকোণৰ পৰা ৰসৰ লক্ষণ আৰু স্বৰূপ বিচাৰ কৰিছে। কিন্তু ৰসৰ লক্ষণ বা ইয়াৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰাৰ পূৰ্বে ৰসৰ অস্তিত্ব বা স্থিতিৰ বিষয়ে জানি লোৱা প্ৰয়োজন। ভাৰতীয় আলংকাৰিকসকলৰ দৃষ্টিত কবি এগৰাকী প্ৰজাপতিৰ দৰে সৃষ্টিকৰ্তা (কৱিৰেৱ প্ৰজাপতি), গতিকে কবিয়ে সৃষ্টিকৰ্তা প্ৰজাপতিৰ নিচিনাকৈ তেওঁৰ কাব্যজগতখন সৃষ্টি কৰে আৰু নিজৰ কল্পনা তথা সৃজনীশক্তিৰে সেই জগতখনক সজাই তোলে। পাঠকে আপোন পাহৰা হৈ সেই জগতখনৰ অভ্যন্তৰত প্ৰৱেশ কৰে। কবিয়ে কাব্য সৃষ্টি কৰিবলৈ গৈ হৃদয়ৰ অন্তঃস্থলত

যি অম্লান, অনুপম আনন্দ আস্বাদন কৰে, সহৃদয় পাঠকেও সেই কাব্য পাঠ কৰি একে আনন্দৰ অংশীদাৰ হৈ উঠে। কাব্য ৰচনা তথা কাব্য পাঠৰ মাজেদি লাভ কৰা অতুলনীয় আনন্দৰ অনুভূতিটোৱেই ৰস। ইয়াক লৌকিক জগতৰ কোনো ধৰণৰ আনন্দৰ লগতে ৰিজাব পৰা নাযায়। এই ৰস নো কি? — সেই বিষয়ে বিশ্বনাথ কবিৰাজে তেওঁৰ *সাহিত্যদর্পণ*ৰ তৃতীয় পৰিচ্ছেদত কৈছে —

বিভাবেনানুভাবেন ব্যক্তঃ সঞ্চাৰিণা তথা।
ৰসতামেতি ৰত্যাদিঃ স্থায়ী ভাবঃ সচেতসাম্।।

ইয়াৰ অর্থ হ'ল — সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত থকা ৰতি আদি স্থায়ীভাবসমূহে বিভাব, অনুভাব আৰু সঞ্চাৰী ভাবেৰে প্রকাশিত হৈ ৰসৰ স্থিতি লাভ কৰে।

এই উক্তিৰ পৰা এইটো কথা স্পষ্ট হৈ উঠিছে যে ৰস কোনো ধৰণৰ বাহিৰা উপাদান বা অনুভূতি নহয়। সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ৰ অন্তঃস্থলত থকা ৰতি, হাস আদি স্থায়ীভাববোৰে বিভাব, অনুভাব আৰু সঞ্চাৰীভাবৰ মাধ্যমেদি ৰস ৰূপে আস্বাদিত হয়। অর্থাৎ ৰস আস্বাদনৰ মূলতে থাকে কবিৰ ৰচনা আৰু সহৃদয় পাঠকৰ মনত থকা স্থায়ীভাবসমূহ। এই ৰসৰ স্বৰূপ আলোচনা কৰিবলৈ যাওঁতে সাহিত্যদর্পণকাৰ বিশ্বনাথ কবিৰাজে আকৌ কৈছে—

সত্ত্বোদ্রেকাদখণ্ডস্বপ্রকাশানন্দচিন্ময়ঃ।
বেদ্যান্তৰস্পর্শশূন্যো ব্রহ্মাস্বাদসহোদৰঃ।।
লোকোত্তৰচমৎকাৰপ্রাণঃ কৈশ্চিত্প্রমাতৃভিঃ।
স্বাকাৰবদভিন্নত্বেনায়মাস্বাদ্যতে ৰসঃ।

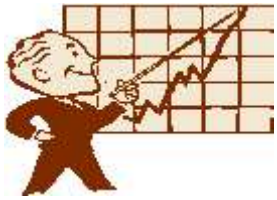
অর্থাৎ — সত্ত্ব গুণৰ উদ্রেক কৰে কাৰণে এই ৰস অখণ্ড, স্বপ্রকাশ, আনন্দচিন্ময়, স্পর্শশূন্য, ব্রহ্মস্বাদ তুল্য আৰু অলৌকিক। কোনো কোনো সহৃদয় পাঠকে (প্রমাতা) এই ৰসক নিজ শৰীৰ তুল্য অভিন্ন ৰূপত আস্বাদন কৰে। অর্থাৎ কোনো কোনো পাঠকে পাত্র-পাত্রীগত ৰসক নিজৰ বুলি আস্বাদন কৰে। ৰসৰ আস্বাদনৰ সময়ত প্রমাতা বা সহৃদয় পাঠক আৰু নায়ক-নায়িকাসকলৰ মাজত তৎকালীন অভিন্নতা আহে কাৰণে এই দুয়োৰে মাজত ৰসগত ঐক্য স্থাপিত হয় আৰু ৰসাস্বাদন প্রক্রিয়া চলি থাকে। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল— ধুনীয়া, সার্থক, কলাযুক্ত, উপাদানেই যে ৰস সৃষ্টিৰ বিষয় হ'ব পাৰে তেনে কোনো কথা নাই। পৃথিৰীত থকা যিকোনো উপাদান বা ঘটনা কবিৰ দৃষ্টিত ৰসৰ বিষয় হিচাপে উপস্থাপিত হ'ব পাৰে। *দশৰূপক* গ্রন্থত ধনঞ্জয়ে উপসংহাৰত কৈছে —

ৰম্যং জুগুপ্সিতমুদাৰমথাপি নীচ
মুগ্রং প্রসাদি গহনং বিকৃতং চ বস্তু।
যদ্বাপ্যৱস্তু কবিভাৱকভাব্যমানং
তন্নাস্তি যন্ন ৰসভাৱমুপৈতি লোকে।।

অর্থাৎ — সুন্দৰ অথবা ঘৃণনীয়, উদাৰ অথবা নীচ, উগ্ৰ অথবা প্ৰসন্ন, গম্ভীৰ নাইবা বিকৃত— কবিৰ ভাবনাৰ জগতত স্থান পাই ৰসৰ বিষয় হ'ব নোৱাৰা এনে কোনো ধৰণৰ কোনো বস্তু বা উপাদান এই পৃথিৱীত নাই। গতিকে এই সংসাৰৰ যিকোনো বিষয়েই কবিৰ কল্পনা আৰু প্ৰতিভাৰ মাজেদি গৈ ৰসৰ বিষয় হিচাপে স্থান পোৱা দেখা যায়। "ৰস্যতে ইতি ৰসঃ" — এই ব্যুৎপত্তি অনুসৰি যিটো আস্বাদিত হয় সেইটোৱে ৰস। কিন্তু আস্বাদিত হ'লেও এই ৰস জাগতিক ৰসৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বেলেগ। মিঠা, তিতা, লুণীয়া আদি লৌকিক বা জাগতিক ৰসবোৰ যিদৰে জিভাত আস্বাদিত হয় কাব্য ৰস কিন্তু সেইদৰে আস্বাদিত নহয়। এই ৰসৰ আস্বাদন প্ৰক্ৰিয়া কাব্য-নাটক আদিৰ চৰিত্ৰ বা পৰিৱেশক কেন্দ্ৰ কৰি আৰম্ভ হ'লেও ইয়াৰ পৰিণতি ঘটে সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ৰ কেন্দ্ৰস্থলত আৰু ইয়াৰ প্ৰকাশ ঘটে অলৌকিক আনন্দ প্ৰাপ্তিৰ মাজেৰে। এই কাৰণেই ৰসানুভূতিৰ আনন্দৰ লগত পৰমব্ৰহ্মত লীন হোৱাৰ আনন্দক তুলনা কৰা হয়। সকলো প্ৰাপ্তিৰ আনন্দৰ ঊৰ্ধ্বত থাকে ৰসাস্বাদনৰ আনন্দ। এই ৰসৰ অৱস্থিতিয়ে অতি সাধাৰণ বা অতি পৰিচিত কোনো ঘটনা অথবা বস্তুক অসাধাৰণ, অলৌকিক তথা সম্পূৰ্ণ নতুন কৰি তোলে। *ধ্বন্যালোক* গ্ৰন্থৰ চতুৰ্থ উদ্যোতত আনন্দবৰ্ধনে এই বিষয়টোক অতি সুন্দৰকৈ ব্যক্ত কৰিছে নিম্নলিখিত কাৰিকাটোৰ মাজেদি —

দৃষ্টপূৰ্বা অপি হ্যৰ্থাঃ কাব্যে ৰসপৰিগ্ৰহাত্।
সৰ্বে নবা ইবাভান্তি মধুমাস ইব দ্ৰুমাঃ।।

অর্থাৎ— যেনেদৰে বসন্তৰ আগমনত আগৰ পৰা দেখি থকা গছজোপাই পুষ্পপল্লৱেৰে বিভূষিত হৈ নতুন ৰূপ গ্ৰহণ কৰে; সেইদৰে পূৰ্বৰে পৰা দেখি থকা বস্তু বা উপাদানবোৰ ৰসৰ স্পৰ্শত কাব্যত নতুন ৰূপত প্ৰকাশিত হয়। এই চমৎকাৰিত্বই হ'ল ৰসৰ সাৰ অংশ। ধৰ্মদত্তই তেওঁৰ গ্ৰন্থত নাৰায়ণদেৱৰ অভিমত ব্যক্ত কৰি কৈছে — "ৰসে সাৰশ্চমৎকাৰঃ সৰ্বত্ৰাপ্যনুভূমতে।" এই চমৎকাৰিত্ব বা ৰসৰ মাধ্যমত কবি, কাব্য আৰু সহৃদয় পাঠকৰ মাজত এটি অতুলনীয় নান্দনিক সম্বন্ধ গঢ়ি উঠে ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ *সাহিত্যদৰ্পণ* গ্ৰন্থৰ মতে ৰসৰ লক্ষণ ব্যাখ্যা কৰক।
(৭৫ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ৰসৰ স্বৰূপ কি? এই বিষয়ে আলোচনা কৰক।
(১০০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

১.৩.২ ভৰতৰ ৰসসূত্ৰ

আপুনি নিশ্চয় ভৰত মুনিয়ে ৰচনা কৰা *নাট্যশাস্ত্ৰ* নাম শুনিছে। আচাৰ্য ভৰতৰ *নাট্যশাস্ত্ৰক* ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থ বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। ভৰতমুনিৰ

সময় খ্ৰীঃ দ্বিতীয় শতিকা বুলি অনুমান কৰা হয়। অৱশ্যে মন কৰিবলগীয়া যে ভৰতমুনি বিৰচিত *নাট্যশাস্ত্ৰ* নামৰ যিখন গ্ৰন্থ এতিয়া পোৱা যায় সেইখন মূল গ্ৰন্থ নহয় বুলি বহু পণ্ডিতে ক'ব খোজে। বৰ্তমান প্ৰচলিত এই গ্ৰন্থখন পৰৱৰ্তী সময়ত প্ৰকাশিত মূল গ্ৰন্থৰেই পুনৰ্লিখিত ৰূপ বুলিও কোনো কেনো পণ্ডিতে মত পোষণ কৰে।

ভৰতৰ *নাট্যশাস্ত্ৰ*তেই ৰসৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা পোৱা যায়। এইখিনিতেই স্মৰণযোগ্য কথাটো হ'ল যে ভৰত মুনিয়ে তেওঁৰ *নাট্যশাস্ত্ৰত* ৰসৰ বিষয়ে যি মতবাদ বা আলোচনা আগবঢ়াইছে তাৰ ভিত্তি হ'ল নাট্য বা নাটক; অৰ্থাৎ অভিনয়ৰ মাজেদি প্ৰকাশ পোৱা কাব্য। কিন্তু ভৰতৰ ৰসবাদ ইমানেই বিস্তৃত আৰু সৰ্বতোমুখী যে এই বিশ্লেষণ সকলো ধৰণৰ কাব্যৰ ক্ষেত্ৰতে প্ৰযোজ্য। গতিকে ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰত থকা ৰসবাদ বা ৰসব্যাখ্যাৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ হ'লে ভৰতৰ ৰসসূত্ৰৰ জ্ঞান আহৰণ কৰাটো অতিকে আৱশ্যকীয়। *নাট্যশাস্ত্ৰত* ভৰতমুনিয়ে ৰসৰ বিষয়ে ক'বলৈ গৈ মন্তব্য কৰিছে— "তত্ৰ বিভাবানুভাবব্যভিচাৰিসংযোগদ্ৰৰনিষ্পত্তিঃ।" এইটোৱেই আচাৰ্য ভৰত বিৰচিত বিখ্যাত ৰসসূত্ৰ। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল বিভাব, অনুভাব আৰু সঞ্চাৰী বা ব্যাভিচাৰী ভাবৰ সংযোগৰ পৰাই ৰসৰ নিষ্পত্তি হয়। অৰ্থাৎ বিভাব, অনুভাব আৰু সঞ্চাৰী বা ব্যাভিচাৰী ভাবৰ সম্বন্ধৰ ভিত্তিত সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত ৰতি আদি স্থায়ীভাবসমূহ ৰসলৈ পৰিৱৰ্তিত হয়। ভৰতৰ ৰসসূত্ৰৰ অন্তৰ্নিহিত অৰ্থ বুজিবলৈ হ'লে বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যাভিচাৰীভাব বা সঞ্চাৰী ভাবৰ বিষয়ে জ্ঞান থকাটো প্ৰয়োজন। তলত বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যাভিচাৰী ভাবৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ল।

১.৩.৩ বিভাব, অনুভাব, ব্যাভিচাৰী ভাবৰ ধাৰণা

ৰসৰ লক্ষণ সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰোঁতে আপুনি ইতিপূৰ্বে উল্লেখ কৰি অহা 'স্থায়ীভাব' শব্দটোৰ লগত পৰিচিত হৈছে। প্ৰকৃততে স্থায়ীভাববোৰেই ৰসপ্ৰাপ্তি অথবা ৰসনিষ্পত্তিৰ পৰ্যায়লৈ গতি কৰে বুলি আলংকাৰিকসকলে মত পোষণ কৰিছে। সেই কাৰণে ৰসনিষ্পত্তিৰ ক্ষেত্ৰত স্থায়ীভাবসমূহৰ ভূমিকা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। এই স্থায়ীভাব কি বা ক'ত থাকে সেই বিষয়ে সংস্কৃত আলঙ্কাৰিকসকলে নিজৰ নিজৰ মত দাঙি ধৰিছে। *সাহিত্যদপৰ্ণ* তৃতীয় পৰিচ্ছেদত বিশ্বনাথ কবিৰাজে স্থায়ীভাবৰ বিষয়ে কৈছে —

অবিৰুদ্ধা বিৰুদ্ধা বা সং তিৰোধাতুমক্ষমাঃ।
আস্বাদাঙ্কুৰকন্দোৎ সৌ ভাবঃ স্থায়ীতি সম্মতঃ।।

অৰ্থাৎ— অনুকূলেই হওক বা প্ৰতিকূলেই হওক যি ভাবক জ্ঞানৰ অগোচৰ কৰা নাযায়; ৰস আস্বাদনৰ মূল যি ভাব তাকেই স্থায়ীভাব বোলে। ৰসৰ অনুকূল বিকাৰবোৰেই হ'ল ভাব। যিবোৰ ভাবে ৰসজ্ঞ পাঠকৰ হৃদয়ত স্থায়ী ৰূপত ক্ৰিয়া কৰে সেইবোৰকে স্থায়ীভাব বোলে। প্ৰকৃততে কাব্যৰ আৰম্ভণিৰ পৰা অন্তলৈকে এই ভাববোৰে সহৃদয় পাঠকৰ মনত স্থায়িত্ব লাভ কৰে। *ৰসগঙ্গাধৰ* নামৰ গ্ৰন্থত কোৱা হৈছে —

"তত্র আপ্রবন্ধং স্থিৰত্বাদমীষাং ভাবানাং স্থায়িত্বম্।" এই স্থায়ীভাবৰ বিভিন্ন অৱস্থা বা উপাদানৰ লগত জড়িত হৈ থাকে বিভাব, অনুভাব, ব্যাভিচাৰীভাব বা সঞ্চাৰীভাবসমূহৰ বিষয়ে তলত আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল।

- *বিভাব ঃ* যিবোৰ উপাদানে সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত অৱচেতনভাৱে থকা স্থায়ীভাবসমূহক জগাই তোলে বা পৰিপুষ্ট কৰে সেইবিলাকক বিভাব বুলি কোৱা হয়। প্ৰকৃততে এই বিভাবসমূহৰ দ্বাৰাই স্থায়ীভাবসমূহ ৰস ৰূপে আস্বাদিত হয়। এটা উদাহৰণেৰে বিষয়টো স্পষ্টকৈ বুজাব পাৰি। 'ক্ৰোধ' মানুহৰ হৃদয়ত থকা এটি স্থায়ীভাব; কিন্তু প্ৰত্যেকটো মুহূৰ্ততেই মানুহৰ মনত ক্ৰোধভাব নাথাকে। কিন্তু *বেণীসংহাৰ*নামৰ বীৰ ৰসপ্ৰধান নাটকখনত অংকিত ভীমসেনৰ খঙাল চৰিত্ৰটো চাই বা নাটকখন পঢ়ি আপাত দৃষ্টিত শান্ত মানুহ এজনৰ মনতো ক্ৰোধৰ সঞ্চাৰ হ'ব পাৰে। এই ক্ষেত্ৰত যি পৰিস্থিতি বা উপাদানে ৰসজ্ঞ পাঠকজনৰ মনত থকা ক্ৰোধ ৰূপী স্থায়ীভাবক জগাই তুলিলে বা পৰিপুষ্টি দিলে তাকেই বিভাব বুলি কোৱা হয়। *সাহিত্যদৰ্পণত* বিশ্বনাথ কবিৰাজে বিভাবৰ বিষয়ে এনেদৰে কৈছে — "ৰত্যাদ্যুদ্‌ৰোধকা লোকে বিভাবাঃ কাব্যনাট্যয়োঃ।" অৰ্থাৎ— কাব্য তথা নাটকত থকা যিবোৰ উপাদান লোকসমাজত বা পাঠকৰ হৃদয়ত ৰতি, হাস আদি স্থায়ী ভাবসমূহৰ কাৰক হয় সেইবোৰকে বিভাব বুলি কোৱা হয়।

  বিভাব দুবিধ— 'আলম্বন বিভাব' আৰু 'উদ্দীপন বিভাব'। যি ব্যক্তি বা বস্তুক বিষয় কৰি ৰতি আদি স্থায়ীভাববোৰ জাগ্ৰত বা অংকুৰিত হয় তাকেই আলম্বন বিভাব বোলে। যেনে — প্ৰেমিকৰ হৃদয়ত সৃষ্টি হোৱা ৰতি বা অনুৰাগৰ আলম্বন বিভাব হ'ল প্ৰেমিকাগৰাকী। একেদৰে প্ৰেমিকাৰ ক্ষেত্ৰত আলম্বন বিভাব হ'ল প্ৰেমিকজন। মহাকবি কালিদাসৰ *অভিজ্ঞানশকুন্তলম্* নাটকখনত যেতিয়া শকুন্তলাক দেখি আশ্ৰমত উপস্থিত হোৱা ৰজা দুষ্যন্তৰ মনত ৰতি ভাব জাগ্ৰত হয় তেতিয়া শকুন্তলা হয় আলম্বন বিভাব। *সাহিত্যদৰ্পণত* কোৱা হৈছে— "আলম্বনং নায়কাদিস্তমালম্ব্য ৰসোদ্‌গমাত্।" অৰ্থাৎ— আলম্বন বিভাবৰ বিষয় হ'ল নায়কাদি চৰিত্ৰ, কাৰণ তেওঁলোকক অৱলম্বন কৰি ৰসৰ সঞ্চাৰ হয়। আনফালে আলম্বন বিভাবেৰে জাগ্ৰত স্থায়ীভাববোৰ যিবোৰ উপাদানেৰে পৰিপুষ্ট হয় সেইবোৰক উদ্দীপন বিভাব বোলে। ইয়াতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল সকলো ধৰণৰ ৰসৰ ক্ষেত্ৰত একেটা উপাদান বা পাৰিপাৰ্শ্বিক উদ্দীপন বিভাব হ'ব নোৱাৰে। বেলেগ বেলেগ ৰসৰ বিষয়ে বেলেগ বেলেগ উপাদান বা অৱস্থাই ৰসজ্ঞ পাঠকৰ হৃদয়ত জাগ্ৰত স্থায়ীভাববোৰৰ পৰিপুষ্টি সাধন কৰে। এই ক্ষেত্ৰত ৰসৰ অনুকূল বিশেষ অৱস্থা বা উপাদান উদ্দীপন বিভাব হিচাপে গৃহীত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে ক'ব পাৰি যে বসন্ত ঋতু, মলয় বতাহ, চন্দ্ৰালোক, সন্ধিয়া সময় আদিয়ে সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত জাগ্ৰত ৰতিভাবক উদ্দীপিত কৰে কাৰণে এইবোৰ শৃঙ্গাৰ ৰসৰ

ক্ষেত্রত উদ্দীপন বিভাব হিচাপে পৰিগণিত হয়। *সাহিত্যদৰ্পণত* বিশ্বনাথ কবিৰাজে আৰু সহজভাৱে ক'বলৈ গৈ কৈছে যে—আলম্বনৰ (অর্থাৎ নায়িক-নায়িকাদিৰ) চেষ্টা, ৰূপ, ভাষণ তথা কুলি চৰাইৰ মাত, চন্দ্রালোক, ভ্রমৰৰ গুঞ্জন আদিয়েই হ'ল উদ্দীপন বিভাবৰ উদাহৰণ। তলত আন এটি উদাহৰণ দাঙি ধৰা হ'ল—

বনকো দেখিলা চন্দ্র ৰশ্মিয়ে ৰঞ্জিত।
সুস্বৰ মধুৰ কৰি হৰি গাইলা গীত।।
পূৰিয়া পঞ্চমনাদ বঢ়াইলা মদন।
শুনি কামে বিমোহিত ভৈলা গোপীগণ।।
কৃষ্ণক ধৰিলা চিত্তে এৰি কৰ্ম্ম আন।
মধুৰ মূৰ্ত্তিক মাত্র মানে কৰৈ ধ্যান।। (*দশম স্কন্ধঃ* শঙ্কৰদেৱ)

এই উদাহৰণটোত চন্দ্রৰ ৰশ্মি, হৰিৰ মধুৰ স্বৰ তথা মূৰ্তি আদিয়ে গোপীসকলৰ মনত জাগ্রত ৰতিভাবক উদ্দীপিত কৰিছে কাৰণে এইবোৰ উদ্দীপন বিভাব ৰূপে পৰিৱেশিত হৈছে।

- *অনুভাব ঃ* ৰস আস্বাদন প্রক্রিয়াৰ দ্বিতীয় স্তৰ হিচাপে অনুভাবক গ্রহণ কৰিব পাৰি। *সাহিত্যদৰ্পণত* অনুভাবৰ বিষয়ে এনেদৰে কোৱা হৈছে —

উদ্বুদ্ধং কাৰনৈ ঃ স্বৈঃ স্বৈর্বহির্ভাবং প্রকাশয়ন্।
লোকে যঃ কার্য্যৰূপঃ সোহনুভাৱঃ কাব্যনাট্যয়োঃ।।

অর্থাৎ — লৌকিক জগতত যি নিজৰ নিজৰ কাৰণৰ দ্বাৰা উদ্বুদ্ধ আৰু বহির্ভাব প্রকাশক কার্যৰূপে প্রকাশিত, সেয়াই কাব্য আৰু নাটকত অনুভাব হিচাপে পৰিগণিত হয়। সহজভাৱে ক'ব পাৰি যে অন্তৰত জাগ্রত হোৱা ৰতি আদি স্থায়ীভাবৰ কাৰণে শৰীৰত অভিব্যক্ত হোৱা কিছুমান কার্য আনৰ উপলব্ধিযোগ্য হয়। এনে ধৰণৰ কার্য যেতিয়া কাব্য বা নাটকত উপস্থাপিত হয় তেতিয়া সেইবোৰক অনুভাব হিচাপে চিহ্নিত কৰা হয়।

অনুভাবকো দুটা ভাগত ভগোৱা হয় — এটা কৃত্রিম বা প্রযত্নসাধ্য আনটো সাত্তিক বা স্বাভাৱিক। স্থায়ীভাব মনত জাগ্রত হোৱাৰ সময়ত সৃষ্টি হোৱা অন্তৰৰ ভাবব্যঞ্জক ইচ্ছাকৃত দৈহিক চেষ্টাবিলাকক কৃত্রিম অনুভাব বুলি কোৱা হয়। যেনে— কাব্য বা নাটকত চিত্রিত পাত্রীৰ হৃদয়ত ৰতি ভাব জাগ্রত হ'লে পাত্রজনক সেৱা কৰিবলৈ পাত্রীৰ হৃদয়ত তীব্র অভিলাষ জন্মে আৰু ইয়াৰ ফলত পাত্রীয়ে আগ্রহেৰে চাই বা কটাক্ষৰ মাজেদি মনৰ ইচ্ছা প্রকাশ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। এই ধৰণৰ বহির্প্রকাশিত কার্যকেই কৃত্রিম বা প্রযত্নসাধ্য অনুভাব বোলে। আকৌ অন্তৰত স্থায়ীভাব জাগ্রত হ'লে যিবোৰ কার্য আপোনা আপুনি সংঘটিত হয় আৰু তাৰ দ্বাৰা এজনে আনজনৰ মনত সৃষ্টি হোৱা ভাবৰ অনুমান কৰিব পাৰে, তাকেই সাত্তিক বা স্বাভাৱিক অনুভাব বোলে। যেনে— প্রিয় ব্যক্তিৰ আকস্মিক বিয়োগ

বা আগমনত উদ্বেলিত হৃদয়ৰ বিষাদ বা হৰ্ষৰ বহিৰ্প্রকাশ হিচাপে স্বাভাৱিকভাৱেই চকুৰ পানী বৈ আহে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা আনজনে সহজেই এই ভাবৰ উমান পায়। এনেদৰে অন্তৰৰ ভাবপ্রকাশক স্বাভাৱিক কার্যকেই স্বাভাৱিক বা সাত্তিক অনুভাব বুলি কোৱা হয়।

- *ব্যাভিচাৰীভাব বা সঞ্চাৰীভাব ঃ* ৰস আস্বাদন প্রক্রিয়াত বিভাব, অনুভাবৰ উপৰি স্থায়ীভাবৰ আনুষঙ্গিক ৰূপে আৰু কিছুমান চিত্তবৃত্তিৰ উদয় হয়। সেইবোৰ স্থায়ীভাবৰ আনুষঙ্গিকৰূপে কেতিয়াবা অনুভূত হয় কিন্তু কিছু সময় পিছত আকৌ গুচি যায়— সেই বিলাককে ব্যাভিচাৰী ভাব বুলি কোৱা হয়। কিছুমান আলঙ্কাৰিকে এইবোৰক সঞ্চাৰীভাব বুলিও কয়। ব্যাভিচাৰী বা সঞ্চাৰীভাব তেত্রিশ প্রকাৰৰ। *সাহিত্যদর্পণত* বিশ্বনাথ কবিৰাজে ব্যাভিচাৰী ভাবৰ স্বৰূপৰ প্রসঙ্গত কৈছে —

  বিশেষাদাভিমুখ্যেন চৰন্তো ব্যভিচাৰণঃ।
  স্থায়িন্যুন্মগ্ননির্মগ্নাস্ত্রয়স্ত্রিংশচ্চ তদ্ভেদাঃ।।

অর্থাৎ — বিভাব আৰু অনুভাবৰ পৰা বেলেগ, ৰস পুষ্টিৰ অনুকূল, স্থায়ী ভাবত কেতিয়াবা অহা বা অনুভূত হোৱা ভাববোৰেই হ'ল ব্যাভিচাৰীভাব। এই ভাব তেত্রিশবিধ; যেনে— নির্বেদ (নৈৰাশ্য বা বৈৰাগ্য), গ্লানি (ক্লান্তি বা অৱসাদ), শঙ্কা (ভয় বা সংশয়), অসূয়া (ঈর্ষা বা অসহিষ্ণুতা), মদ (মত্ততা বা গর্ব), শ্রম (পৰিশ্রম), আলস্য (এলাহ বা কামত অনুৎসাহ), দৈন্য (দীনতা), চিন্তা (ভাবনা বা মানসিক ক্রিয়া), মোহ (মূঢ়তা), স্মৃতি (সোঁৱৰণ), ধৃতি (ধৈর্য), ব্রীড়া (লাজ), চপলতা (চঞ্চলতা বা উশৃঙ্খল ভাব), হর্ষ (আনন্দ বা সন্তোষ), আৱেগ (উৎকণ্ঠা বা উদ্বিগ্নতা), জড়তা (অৱসাদ), গর্ব (অহংকাৰ), বিষাদ (বিষণ্ণভাৱ), ঔৎসুক্য (উৎসাহ), নিদ্রা (টোপনি), স্বপ্ন (সপোন), অপস্মাৰ (মূর্চ্ছা ৰোগ), প্রবোধ (জাগৰণ বা সান্ত্বনা), অমর্ষ (অধীৰ ভাব বা অসহন), অৱহিত্থ (মনৰ ভাব গোপন কৰা), উগ্রতা (তীক্ষ্ণভাব বা খঙাল প্রকৃতি), মতি (বিবেচনা, বুদ্ধি), ব্যাধি (ৰোগ), উন্মাদ (বাতুলতা), মৰণ (মৃত্যু ভাব), ত্রাস (অতিশয় আশঙ্কা) আৰু বিতর্ক (বাদানুবাদ)। স্থায়ীভাবসমূহৰ লগতে থকা এইবোৰক সঞ্চাৰীভাব বুলি কোৱা হয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ ভৰতৰ ৰসসূত্র ব্যাখ্যা কৰক (৭৫ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ৪ ঃ বিভাব বুলিলে কি বুজে? ইয়াৰ ভাগ দুটা কি কি? (৭৫ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ৫ ঃ অনুভাবৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক। (৭৫ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ৬ ঃ ব্যাভিচাৰীভাবৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক। (১০০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

১.৩.৪ ৰসসূত্ৰৰ আধাৰত আগবঢ়োৱা গুৰুত্বপূৰ্ণ মতবাদসমূহ

ভৰত মুনিৰ ৰসসূত্ৰৰ আধাৰত পৰৱৰ্তী সময়ত ৰসস্বাদন প্ৰক্ৰিয়াক কেন্দ্ৰ কৰি অলঙ্কাৰশাস্ত্ৰত বিভিন্ন মতবাদ আগবঢ়োৱা হৈছে। তাৰে মাজৰ পৰা কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ মতবাদ তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

- *ভট্টলোল্লটৰ উৎপত্তিবাদ ঃ* ভৰতমুনিৰ *নাট্যশাস্ত্ৰৰ* টীকাকাৰ, মীমাংসাবিদ ভট্টলোল্লটে ভৰতৰ ৰসসূত্ৰৰ ভিত্তিত উৎপত্তিবাদৰ অৱতাৰণা কৰিছে। মম্মটভট্টই তেওঁৰ *কাব্যপ্ৰকাশ*গ্ৰন্থত "...প্ৰতীয়মানো ৰস ইতি ভট্টলোল্লটপ্ৰভৃতয়ঃ"; অৰ্থাৎ— এইদৰে ভট্টলোল্লট বা তেওঁ অনুগামীসকলে ৰসৰ উৎপত্তিবাদ সম্পৰ্কে আলোচনা আগবঢ়োৱা বুলি মন্তব্য কৰিছে। এই মতবাদ অনুসৰি তিৰোতা, উদ্যান আদি আলম্বন আৰু উদ্দীপন বিভাবৰ দ্বাৰা ৰাম আদি নায়কৰ মনত ৰতি আদি ভাববোৰ উৎপাদিত হয়। কটাক্ষ, ভুজাক্ষেপ আদি অনুভাবৰ দ্বাৰা এইবোৰ উৎপাদিত ভাব আনৰ (দৰ্শক আদিৰ) প্ৰতীতিযোগ্য হয় আৰু নিৰ্বেদ আদি সঞ্চাৰী বা ব্যাভিচাৰীভাববোৰৰ দ্বাৰা ই পৰিপুষ্টি লাভ কৰে। ৰতি আদি ভাববোৰ আচলতে ৰাম আদি নায়কত থাকে যদিও, ৰামৰ চৰিত্ৰ অভিনয় কৰা আৰু ৰাম বা কোনো চৰিত্ৰ ৰূপে প্ৰকাশ পোৱা পাত্ৰতো প্ৰতীয়মান হৈ ৰস নাম পায়। কিন্তু এই অভিমত সৰ্বজনগ্ৰাহ্য নহয়; কাৰণ ইয়াত কিছুমান ত্ৰুটীপূৰ্ণ ধাৰণা নিহিত হৈ আছে। যেনে অভিনয় কৰা পাত্ৰজনে যে ৰাম বা আন নায়ক ৰূপে প্ৰতিভাত হয় তাৰ কাৰণ বা প্ৰক্ৰিয়াটো কি ধৰণৰ, অভিনয় কৰা পাত্ৰজনত ৰতি বা আন ৰসৰ যি প্ৰতীতি হয় সেইটো কি ধৰণৰ— সেই বিষয়ে এই মতবাদত স্পষ্টকৈ একো কোৱা হোৱা নাই। তদুপৰি এই মতবাদত ৰতি আদি ভাবৰ উৎপত্তিৰ কথাহে কোৱা হৈছে, ৰস উৎপত্তিৰ কথা কোৱা হোৱা নাই। আগতেই উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে ৰতি আদি হ'ল স্থায়ী ভাব আৰু এইবোৰ ৰস নহয়। গতিকে স্থায়ীভাবৰ উৎপত্তিয়ে ৰস উৎপত্তি হোৱা নুবুজায়। সেই কাৰণে ভট্টলোল্লটৰ উৎপত্তিবাদে বহুতো কথা বিশ্লেষণ কৰিলেও পৰৱৰ্তীকালত সমালোচনাৰ সন্মুখীন হোৱা দেখা যায়।
- *শ্ৰীশঙ্কুকৰ অনুমতিবাদ ঃ নাট্যশাস্ত্ৰৰ* আৰু এজন টীকাকাৰ, নৈয়ায়িক আলঙ্কাৰিক শ্ৰীশঙ্কুকে ৰসসূত্ৰক কেন্দ্ৰ কৰি ৰস আস্বাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ে তেওঁৰ অনুমতিবাদ আগবঢ়াইছে। মম্মটৰ *কাব্যপ্ৰকাশ* গ্ৰন্থত এই মতবাদ সম্বন্ধে বিস্তৃত আলোচনা কৰা দেখা পোৱা যায়। এই অভিমত অনুসৰি বিভাবাদি কাৰকবোৰ কৃত্ৰিম হ'লেও সেইবোৰক কৃত্ৰিম আৰু সঁচা যেন লাগে; নট বা অভিনেতাৰ মাজত অভিনীত চৰিত্ৰৰ তদাত্মক বা অভেদ জ্ঞান হয়। ধোঁৱা নহ'লেও ভুলতে ধোঁৱা বুলি কুঁৱলীৰ দ্বাৰা যিদৰে জুইৰ অনুমান হয়; সেইদৰে ৰামৰো (অভিনেতাৰ) সীতা বিষয়ক ৰতি আছে বুলি অনুমান হয়। কাৰণ ৰতিৰ বিভাব, অনুভাব, ব্যাভিচাৰী বা সঞ্চাৰী

ভাৱবোৰ তাতে দেখা গৈছে বুলি অনুমান বা জ্ঞান হয়। এই জ্ঞান কিন্তু যথার্থ জ্ঞান (এৰেই ৰাম), মিথ্যা জ্ঞান (এওঁ ৰাম নহয়), সাদৃশ্য জ্ঞান (এওঁ ৰামৰ নিচিনা) আৰু সংশয় জ্ঞান (এওঁ ৰাম হ'বও পাৰে, নহ'বও পাৰে) — এই চাৰি প্ৰকাৰৰ জ্ঞানতকৈ অতিৰিক্ত এক প্ৰকাৰ বিশিষ্ট জ্ঞানহে। ইয়াক চিত্ৰতুৰগন্যায় (চিত্ৰত থকা ঘোঁৰা) বুলি কোৱা হয়। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে এনেদৰে চিত্ৰতুৰগন্যায়ৰ ভিত্তিত লাভ কৰা অনুমানৰ বিষয়বস্তু ৰতি আদি স্থায়ীভাবে নিজৰ সৌন্দৰ্যৰূপ চমৎকাৰিতাৰ কাৰণে অলৌকিক আনন্দময়ৰূপে বাসনাযুক্ত সামাজিকৰ (দৰ্শক বা পাঠক) দ্বাৰা আস্বাদিত হৈ ৰস নাম পায়। এই অভিমত অনুসৰি এনেকুৱা ৰতি আদি স্থায়ীভাবৰ অনুমানেই ৰসনিষ্পত্তি। *ৰসগঙ্গাধৰত* কোৱা হৈছে— "বিভাবাদিভিঃ কৃত্ৰিমৈৰপ্যকৃত্ৰিমতয়া গৃহীতৈঃ সংযোগাৎ অনুমানাৎ ৰসস্য ৰত্যাদের্নিষ্পত্তিঃ অনুমিতিঃ, নটাদৌ পক্ষে ইতি শেষঃ।"; অর্থাৎ — কৃত্ৰিম হ'লেও অকৃত্ৰিমৰূপে প্ৰত্যয় জন্মা বিভাব, অনুভাব, ব্যাভিচাৰী বা সঞ্চাৰীভাবৰ দ্বাৰা অনুমানবশতঃ ৰসৰ অর্থাৎ ৰতি আদি স্থায়ীভাবৰ নট আদিত অনুমানসূচক প্ৰতীতি হয়। কিন্তু এই অভিমতো পৰৱৰ্তী যুগত অলঙ্কাৰশাস্ত্ৰৰ আচার্যসকলৰ দ্বাৰা সমালোচিত হৈছে। কাৰণ এই মতবাদত স্থায়ীভাবটো আন এজন মানুহৰ অন্তৰত উদয় হৈছে বুলি যি অনুমান কৰি লোৱা হয় সেইটো আন লৌকিক অনুমানতকৈ বেলেগ একো হ'ব নোৱাৰে। যেতিয়ালৈকে স্থায়ীভাবৰ অনুভূতিটোৱে সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে তেতিয়ালৈকে ৰসানুভূতি হ'ব নোৱাৰে।

- *ভট্টনায়কৰ ভুক্তিবাদ ঃ নাট্যশাস্ত্ৰ* আন এজন টীকাকাৰ, সাংখ্য দর্শনৰ অনুগামী ভট্টনায়কে বেলেগ ধৰণে তেওঁৰ অভিমত ব্যক্ত কৰিছে। ভৰতৰ ৰসসূত্ৰক কেন্দ্ৰ কৰি ৰস আস্বাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ে আগবঢ়োৱা ভট্টনায়কৰ এই মতবাদটোক ভুক্তিবাদ বুলি কোৱা হয়। ভট্টনায়কৰ মতে কাব্য বা নাটকত অভিধা আৰু লক্ষণাৰ বাহিৰেও ভাবকত্ব আৰু ভোজতত্ব নামৰ দুটা শক্তি আছে। ভাবকত্ব শক্তিৰ প্ৰভাৱত নায়ক-নায়িকা ৰাম, সীতা আদিত সাধাৰণ পুৰুষ আৰু স্ত্ৰীভাব উৎপন্ন হয়। ফলত ৰাম, সীতাৰ ৰতি আদি স্থায়ীভাববোৰ ব্যক্তিবিশেষৰ নহৈ, সর্বসাধাৰণৰ হয় অর্থাৎ সাধাৰণভাৱে কামুকৰ কামিনী বা তেনে বিষয়ক ৰতি আদি স্থায়ীভাবৰূপে উপস্থাপিত হয়। ইয়াৰ লগে লগে ভোজকত্ব শক্তিৰ দ্বাৰা সামাজিকৰ ৰজঃ আৰু তমোগুণৰ অভিনৱপূর্বক সুখাত্মক অনুভূতি স্বৰূপে সত্ত্বগুণক উদ্ৰেক কৰি ৰতি আদি স্থায়ীভাবৰ আস্বাদনপূর্বক মনত এক আনন্দময় অনুভূতিৰ জাগৰণ হয়। এই আনন্দময় অনুভূতিটোৱেই ৰস আৰু ইয়াৰ স্ফুৰণৰূপ ভুক্তি বা ভোগেই হ'ল ৰসনিষ্পত্তি। এই মতবাদৰ দ্বাৰা সাধাৰণীকৰণৰ সিদ্ধান্তটোও প্ৰকাশ পায়। ভাবকত্ব শক্তিয়ে ৰতি আদি স্থায়ীভাবৰ সাধাৰণীকৰণ কৰে। ইয়াৰ ফলত আলম্বন, উদ্দীপন বিভাব

আদিৰ স্থান-কাল-পাত্রগত সংকীর্ণতা গুচি যায়। ফলত ৰতি আদি ভাবসমূহ আনৰ বুলি ভবাত কোনো ধৰণৰ অসুবিধা নহয়। ইয়াৰ পিছত সত্তগুণৰ উদ্রেক ৰূপে ভোগ হয় ভোজকত্বৰ দৰে প্রক্রিয়াৰ দ্বাৰা। এই মতবাদ অনুসৰি নাটক বা কাব্যৰ সমগ্র পৰিস্থিতিটোৱেই সামাজিকৰ বাবে উপভোগ্য হৈ পৰে। সেই কাৰণে ইয়াৰ মূল কথা হ'ল যে ৰসনিষ্পত্তি মানে হ'ল ৰসৰ আস্বাদন বা ভোগ। সেই কাৰণেই এই মতবাদক ভুক্তিবাদ বোলা হয়। ৰসনিষ্পত্তিৰ বিষয়ে এই মতবাদে বহুখিনি নতুন কথা ক'লেও ইয়াত কিছুমান আসোঁৱাহ থাকি গৈছে। যেনে— ভট্টনায়কে যি ভাবকত্ব ব্যাপাৰৰ কথা কৈছে সেইটো ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰাও সিদ্ধ হ'ব পাৰে। গতিকে ভাবকত্ব আৰু ভোজকত্ব প্রক্রিয়া দুটা স্বীকাৰ কৰা নিষ্প্রয়োজন বুলি পৰৱর্তী বহুসংখ্যক আলঙ্কাৰিকে মত পোষণ কৰিছে।

- *অভিনৱগুপ্তৰ অভিব্যক্তিবাদ ঃ নাট্যশাস্ত্রৰ* টীকাকাৰ, *অভিনবভাৰতী*ৰ ৰচয়িতা, কাশ্মীৰ নিবাসী, শৈৱ দার্শনিক অভিনৱগুপ্তই ভৰতৰ ৰসসূত্রৰ ভিত্তিত ৰসাস্বাদন প্রক্রিয়াৰ বিষয়ে এটি সুকীয়া মতবাদ দাঙি ধৰিছে। মম্মটভট্ট, বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদি আলঙ্কাৰিকসকলেও এই মতবাদকে অনুসৰণ কৰিছে। এই মতবাদ অনুসৰি সাধাৰণ অৱস্থাত যুৱক-যুৱতী আদি আলম্বন; চন্দ্র ৰশ্মি, নির্জ্জন স্থান আদি উদ্দীপন; সলজ্জ হাঁহি, সবিলাস ভ্রূভঙ্গী আদি শাৰীৰিক চেষ্টা বা অনুভৱ; হর্ষ-বিষাদ, মোহ আদি মানসিক অৱস্থা বা ব্যাভিচাৰীভাব দেখিলে তাৰ পৰা যিকোনো সহৃদয় পাঠকৰে ৰতি বা ভালপোৱা ৰূপে স্থায়ীভাবৰ অনুমান হয়। এই অৱস্থাত সহৃদয় পাঠকৰ চিত্তত কাব্য বা নাটকৰ অর্থত একাগ্রভাৱে আৱেশৰ সৃষ্টি হয় আৰু নায়ক-নায়িকা বা যুৱক-যুৱতী আদি স্থায়ীভাবৰ কাৰণ বিভাব আদিয়ে ব্যক্তিবিশেষৰ সংকীর্ণতা ত্যাগ কৰি সাধাৰণ আৰু ব্যাপক হৈ উঠে। এই ক্ষেত্রত বিষয়ান্তৰৰ প্রকাশ নাথাকে। এনেদৰে সাধাৰণৰূপে প্রতীত বিভাবাদিৰ দ্বাৰা সামাজিকৰ হৃদয়ত সূক্ষ্মৰূপে থকা ৰতি আদি স্থায়ীভাব ৰসৰূপে অভিব্যক্ত হয়। ৰতি আদি স্থায়ীভাব বিভাবাদিৰ সৈতে মিলিত হ'লে সি অনির্বচনীয় আনন্দৰূপে অনুভূত হয় আৰু সেইটোৱে শৃঙ্গাৰাদি ৰস নামেৰে অভিহিত হয়। এটি উদাহৰণেৰে বিষয়টো ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি— *অভিজ্ঞানশকুন্তলম্* নাটকখনত দুষ্যন্তই শৰ প্রহাৰ কৰিবলৈ খেদি যোৱা হৰিণাটোৰ বর্ণনা দিয়া "গ্রীৱাভঙ্গাভিৰামং মুহুৰনুপততি স্যন্দনে দত্তদৃষ্টিঃ" ইত্যাদি শ্লোকটোৱে বাচ্যার্থৰূপে কেৱল ভয় খোৱা হৰিণাটোৰহে বর্ণনা দিয়ে। নাটকত লিখিত সেই শ্লোকটোৰ অর্থ অনুধাৱন কৰা দর্শক বা পাঠকে মনৰ ভিতৰত যি ভয় ভাব বোধ কৰে সেইটোৰ সৈতে হৰিণাটোৰ বা শ্লোকটোত বর্ণিত স্থান-কালৰ কোনো সম্বন্ধ নাথাকে। সেই ভয় স্থায়ীভাবটো মূলতে হৰিণা হ'লেও সাধাৰণীকৰণ হোৱাৰ ফলত সহৃদয়জনেও তাক সমানে অনুভৱ কৰে। স্থান-কাল-পাত্রৰ সংকীর্ণতাৰ ঊর্ধ্বত যোৱা এই ভয়ক যেতিয়া একাগ্রচিত্তেৰে অনুভৱ কৰা হয় তেতিয়া সেইটো দর্শকৰ

হৃদয়ত অভিভূত কৰি তুলি 'ভয়ানক ৰস' ৰূপে আস্বাদিত হয়। এয়াই হ'ল ৰসচর্বনা। এই ক্ষেত্রত অখণ্ড অনুভূতিৰূপ চর্বনা বা আস্বাদটিয়েই একমাত্র স্থিৰ-নিশ্চলভাৰে থাকে। সেইক্ষেত্রত জ্ঞান, জ্ঞেয়, জ্ঞাতা আদিৰ ভেদ-জ্ঞান নাথাকে। অনুভূতিৰূপ চর্বনা বা আস্বাদটিয়েই ইয়াৰ সাৰ বস্তু — ইয়াৰ বাহিৰে তাৰ অতিৰিক্ত সত্তা নাই। চিৎ-আনন্দৰূপ আত্মাৰ বিষয়ীভূত, অভিব্যক্ত, স্থায়ীভাবেই ৰস আৰু স্থায়ীভাবৰ এই অভিব্যক্তিয়ে ৰসনিষ্পত্তি। পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথেও অভিব্যক্তিবাদৰ বিষয়ে তেওঁৰ মতামত দাঙি ধৰিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৭ ঃ ভট্টলোল্লটৰ উৎপত্তিবাদৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ৮ ঃ শ্রীশঙ্কুকে আগবঢ়োৱা ৰসবাদৰ বিষয়ে লিখক। (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ৯ ঃ ভট্টনায়কে কিদৰে ৰস সূত্রৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে? সেই বিষয়ে লিখক। (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ১০ ঃ অভিনৱগুপ্তই কিদৰে ৰস সূত্রৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে? সেই বিষয়ে লিখক। (২০০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

১.৩.৫ ৰসৰ প্রকাৰভেদ

ৰসৰ প্রকাৰভেদ লৈ আলঙ্কাৰিকসকলৰ মাজত যথেষ্ট মতভেদ থকা দেখা যায়। ভৰতমুনিৰ মতে নাটকত ৰস আঠবিধ। সেইকেইটা হ'ল— শৃঙ্গাৰ, হাস্য, কৰুণ, ৰৌদ্র, ভয়ানক, বীভৎস আৰু অদ্ভুত। অভিনৱগুপ্ত আদি আলঙ্কাৰিকৰ মতে ৰস নবিধ। ভৰতমুনিয়ে নির্দিষ্ট কৰা আঠবিধ ৰসৰ লগত শান্ত ৰসক একেলগে কৰি নবিধ ৰস মানি লৈছে এই আলংকাৰিকসকলে। *অভিনৱ ভাৰতীত* উল্লেখ কৰা মতে ভট্টলোল্লটে ৰসক অনন্ত বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। আলংকাৰিক ৰুদ্রটৰ মতে ৰস দহ বিধ; কাৰণ তেওঁ উক্ত নবিধ ৰসৰ লগত প্রেয় ৰসক অন্তর্ভুক্ত কৰিছে। আচার্য ভোজৰাজে বাৰ বিধ ৰসক স্বীকাৰ কৰিছে। উপৰিউক্ত ন বিধ ৰসৰ লগত প্রেয়স্, উদাত্ত আৰু উদ্ধত ৰসক যোগ কৰি তেওঁ ৰস বাৰ বিধ বুলি মত প্রকাশ কৰিছে। কবিকর্ণপূৰৰ মতেও ৰস বাৰ বিধ কিন্তু পূর্ব্বোক্ত আঠবিধৰ লগত তেওঁ শান্ত, বাৎসল্য, প্রেমা আৰু ভক্তিক সামৰি লৈছে। এই খিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে বিভিন্ন আলংকাৰিকে বেলেগ বেলেগ ৰসক প্রধান বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। অভিনৱগুপ্তই শান্ত ৰসকেই মূল ৰস বুলি কৈছে। ভোজৰাজৰ মতে শৃঙ্গাৰ ৰসেই প্রধান। বহুতে আকৌ ভক্তি ৰসক স্বীকাৰ কৰি এই ৰসৰেই প্রাধান্য ব্যক্ত কৰিছে। মধুসূদন সৰস্বতীয়ে ভক্তিকেই পৰিপূর্ণ ৰস বুলি কৈছে।

বৈষ্ণৱ পণ্ডিত ৰূপ গোস্বামীৰ মতেও ভক্তি ৰসেই প্ৰধান ৰস। *সাহিত্য দৰ্পণত* উল্লেখ কৰা মতে নাৰায়ণ নামৰ প্ৰাচীন ৰসবিদ এজনে অদ্ভুত ৰসকে সকলো ৰসৰ মূল বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। *সাহিত্য দৰ্পণত* বিশ্বনাথ কবিৰাজে এই বিষয়ে ধৰ্মদত্তদেৱৰ অভিমত ব্যক্ত কৰি কৈছে—

ৰসে সাৰশ্চমৎকাৰঃ সৰ্ব্বত্ৰাপ্যনুভূয়তে।
তৎ চমৎকাৰ সাৰত্বে সৰ্বত্ৰাপ্যদ্ভুতো ৰসঃ।। ইত্যাদি

তলত কাব্যত ব্যৱহাৰ হোৱা নবিধ ৰসৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল।

❍ শৃঙ্গাৰ ৰস ঃ শৃঙ্গাৰ ৰসৰ লক্ষণ প্ৰসংগত *সাহিত্য দৰ্পণত* কোৱা হৈছে —

শৃঙ্গ হি মন্মথোদ্ভেদস্তদাগমনহেতুকঃ।
উত্তমপ্ৰকৃতিপ্ৰায়ো ৰসঃ শৃঙ্গাৰ ইষ্যতে।।

'শৃঙ্গ' শব্দটোৱে কামৰ আৱিৰ্ভাৱক বুজায়। কাম ভাবৰ আৱিৰ্ভাৱৰ কাৰণ স্বৰূপে যি ৰসৰ সৃষ্টি হয় আৰু সেই ৰসৰ মূল প্ৰায়েই উত্তম প্ৰকৃতিৰ হৈ থাকে তেনে ৰসকেই শৃঙ্গাৰ ৰস বোলা হয়। সহজভাৱে ক'ব পাৰি— ৰতি নামৰ স্থায়ীভাবটো প্ৰিয়জন বা প্ৰিয়বস্তুক আলম্বন কৰি বসন্ত আদি কাল, প্ৰমোদবন, জোন, ভ্ৰমৰৰ গুঞ্জন আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, কটাক্ষপাত, মধুৰ হাঁহি, হাত ভৰি কঁপা আদি ভাবৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ উঠিলে যি ৰসৰ আস্বাদন হয় সেয়াই শৃঙ্গাৰ ৰস। শৃঙ্গাৰ ৰস দুবিধ— সম্ভোগ আৰু বিপ্ৰলম্ভ। নায়ক-নায়িকাৰ চুম্বন, আলিঙ্গন আদি অৱস্থাৰ বৰ্ণনাক আধাৰ কৰি যি শৃঙ্গাৰ ৰসৰ নিষ্পত্তি হয় সেয়াই সম্ভোগ শৃঙ্গাৰ ৰস। যেনে—

ঘন ঘন নয়ন পঙ্কজ মুহ হেৰি
হেৰি কৰত কানু কেলি।
আলিঙ্গি অঙ্গ অনঙ্গ ৰঙ্গ
ৰসিক কামিনীক ভুজ মেলি।।
হাসি হাসি ৰহসে হৰসে নখ পৰশে
কুচ কাঞ্চুৰি কাৰকানে
পূৰল পৰম মনোৰথ ৰমণী
মধু অধৰ মধু পানে।। (শংকৰদেৱ ঃ *ৰুক্মিণীহৰণ নাট*)

ইয়াত নায়িকা ৰুক্মিণী আলম্বন বিভাব, ৰহস্যস্থান উদ্দীপনবিভাব, বাৰে বাৰে কৰা দৰ্শন আদি অনুভাব, হৰ্ষ আদি সঞ্চাৰীভাব, ৰতি স্থায়ীভাব। আলিঙ্গন, চুম্বন আদি বৰ্ণনা কৰা কৰাণে ইয়াত সম্ভোগ শৃঙ্গাৰ ৰসৰ নিষ্পত্তি হৈছে।

সাহিত্যদৰ্পণত বিশ্বনাথ কবিৰাজে বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰ ৰসৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰিবলৈ গৈ কৈছে — "যত্ৰ তু ৰতিঃ প্ৰকৃষ্টা নাভীষ্টুম পৈতি বিপ্ৰলম্ভোহসৌ।"; অৰ্থাৎ — য'ত প্ৰবল ৰতিয়ে অভীষ্ট বা ইঙ্গিতক নাপায় তাত বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰ ৰস আস্বাদিত হয়। সহজ ভাষাত নায়ক-নায়িকাৰ বিৰহ বা বিয়োগ অৱস্থাৰ পৰা উদ্ভূত শৃঙ্গাৰ

ৰসক বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গাৰ ৰস বোলে। বিপ্রলম্ভ পাঁচবিধ— পূর্বৰাগ, বিৰহ, ঈর্ষা, প্রবাস আৰু দৈবদুর্বিপাক কাৰণ। নায়ক-নায়িকাৰ মিলনৰ পূর্বে পৰস্পৰৰ প্রতি পৰস্পৰৰ যি অনুৰাগ বা ভালপোৱা জন্মে তাৰ নাম পূর্বৰাগ, অভিলাষ বা প্রথমাভিলাষ। ইয়াৰ পৰা জন্ম হোৱা শৃঙ্গাৰ ৰস পূর্বৰাগ হেতুক বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গাৰ। মিলনৰ উপযোগী ঠাইত থাকিও গুৰুজন, অভিভাৱক আদিৰ বাধা বা লাজ, ভয়বশতঃ যদি প্রেমিক-প্রেমিকাৰ মিলন বাধাপ্রাপ্ত হয় তেতিয়া তাকেই বিৰহ বোলে। আনৰ প্রতি প্রেম বা অনুৰাগ থকা ভাবি নায়ক-নায়িকাৰ এজনে আনজনৰ ওচৰত অভিমান বা ঠেহ পতাৰ কাৰণে যি বিয়োগ-বেদনা অভিব্যক্ত হয় সেয়াই ঈর্ষাহেতুক বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গাৰ। প্রেমিক-প্রেমিকাৰ ভিতৰত এজন দূৰত থাকিলে যি মনোবেদনা বা মিলনাকাঙ্ক্ষা জন্মে তাৰ পৰা নিষ্পন্ন শৃঙ্গাৰ ৰস হ'ল প্রবাসহেতুক বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গাৰ। দেৱতা বা গুৰুৰ অভিশাপ বা গ্রহদোষ আদিৰ কাৰণে প্রেমিক-প্রেমিকাৰ যি বিৰহ বা বিয়োগ ঘটে আৰু তাৰ পৰা যি শৃঙ্গাৰ ৰস অভিব্যক্ত হয় সেয়া দৈৱদুর্বিপাক কাৰণ বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গাৰ। কবি কালিদাস বিৰচিত *মেঘদূতকাব্যখন* এই ৰসৰ এটি উল্লেখযোগ্য উদাহৰণ।

- হাস্য ৰস ঃ হাস নামৰ স্থায়ীভাবটোৱে বিকৃত বেশভূষা, বচন, গমন আদিক আলম্বন কৰি, বেশ আদিৰ বিকৃতি বা অসামঞ্জস্যৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, দন্তবিকাশ, গণ্ডস্ফীতি আদিৰ দ্বাৰা অনুভাবিত আৰু পৰিশ্রম, আলস্য আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ সামাজিক পাঠকৰ হৃদয়ত আস্বাদিত হ'লে তাক হাস্য ৰস বোলে। এই ৰসৰ বিষয়ে বহুধৰণৰ আলোচনা দেখিবলৈ পোৱা যায়। আন আন ৰসৰ ক্ষেত্রত ৰসাস্বাদন প্রক্রিয়া ৰসজ্ঞ পাঠক বা সহৃদয় দর্শকৰ দেহত সেই ৰসৰ অনুভাববিলাকৰ প্রকাশ নহয়। কিন্তু হাস্যৰসৰ ক্ষেত্রত অভিনেতাজনৰ ক্ষেত্রত হাস নামৰ স্থায়ীভাবৰ উদ্রেক নহয় — সেয়া হয় সামাজিকৰ দেহতহে। সেইকাৰণে আন ৰসৰ বিষয়ে নায়ক, শ্রোতা আৰু কবি বা অভিনেতাৰ সমান অনুভৱ হোৱাৰ যি কথা কোৱা হৈছে সেইটো হাস্যৰসৰ ক্ষেত্রত নাখাটে।
- কৰুণ ৰস ঃ মৃত বা চিৰদিনৰ বাবে গুচি যোৱা বন্ধু-বান্ধৱ আদিক আলম্বন কৰি শোক নামৰ স্থায়ীভাবটি প্রিয়জনৰ গুণ আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, ৰোদন আদিৰ দ্বাৰা অনুভাবিত আৰু দৈন্য, মোহ আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ যেতিয়া সামাজিকৰ হৃদয়ত আস্বাদিত হয় তাকেই কৰুণ ৰস বোলে। যেনে—

  হা বান্ধৈ সীতা ত্যজি গৈলা মোক
  মাৰিয়া বুকুত ঘাৱ।
  সুমৰি শান্তীক লোতক নিগৰে
  পোৰে মর্ম্মে সর্ব্বগাৱ (*ৰামায়ণ* — উত্তৰা কাণ্ড)

  ইয়াত সীতা আলম্বন বিভাব, শান্তী আদি উদ্দীপন বিভাব, অশ্রু নিগৰণ অনুভাব, স্মৃতি, মোহ আদি ব্যাভিচাৰী বা সঞ্চাৰীভাব আৰু শোক স্থায়ীভাব। সেইকাৰণে

ইয়াত কৰুণ ৰস আস্বাদিত হৈছে। ভৱভূতিৰ *উত্তৰ ৰামচৰিতম্* নামৰ নাটকখনত কৰুণ ৰসকেই একমাত্ৰ ৰস বুলি এটা শ্লোকত ব্যক্ত কৰা হৈছে — "একো ৰসঃ কৰুণ এৱ" ইত্যাদি বচনেৰে। এই নাটকখনৰ টীকাকাৰ বীৰ ৰাঘৱাচার্যই এই অভিমত মানি লৈ কৰুণ ৰসকেই একমাত্ৰ ৰস বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে সাধাৰণ ক্ষেত্ৰত মানুহৰ মনত শোক ভাবটোৱেই সদায় দুখৰ কাৰণ হয়; কিন্তু সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত কৰুণ ৰসৰ আস্বাদনেও শৃঙ্গাৰাদি ৰসৰ দৰে সামাজিকৰ মনত একে অলৌকিক, অতুলনীয় আনন্দৰ সৃষ্টি কৰে। সেইকাৰণে বিশ্বনাথ কবিৰাজে *সাহিত্যদর্পণত* কৈছে—

কৰুণাদপি ৰসে জায়তে যৎ পৰং সুখম্।
সচেতসামনুভৱঃ প্রমাণং তত্র কেৱলম্।।

অর্থাৎ — কৰুণ ৰসতো যে পৰমানন্দৰ আস্বাদ হয় তাত সহৃদয় পাঠকৰ অনুভূতি বা অনুভবেই প্রমাণস্বৰূপ।

- ৰৌদ্র ৰস ঃ শত্রু আদিক আলম্বন কৰি যি ক্রোধভাব, শত্রুৰ দ্বাৰা অপকাৰ আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, তর্জন-গর্জন-কম্পন আদিৰ দ্বাৰা অনুভাবিত আৰু গর্ব-অমর্ষ আদিৰ দ্বাৰা অনুভাবিত আস্বাদিত হয়, তাকে ৰৌদ্রৰস বোলে। যেনে—

শুনিয়া দুর্বাসা যেন জ্বলিল ক্রোধত।
তৰঙ্গ ৰৰঙ্গ খঙ্গে আখি আৰকত।
কৰমৰ কৰি ক্রোধে দশন চোৱান্ত।
কি বুলিলি লক্ষণ। কটাক্ষ কৰি চান্ত।। (*ৰামায়ণ* — উত্তৰা কাণ্ড)

ইয়াত লক্ষ্মণ আলম্বন বিভাব, ৰামচন্দ্রক দেখা কৰিবলৈ নিদিয়াটো বা ইতস্ততঃ ভাবটো উদ্দীপন বিভাব; ৰক্তচক্ষু, কটাক্ষ দৃষ্টি, তর্জন-গর্জন আদি অনুভাব; অমর্ষ-গর্ব আদি ব্যাভিচাৰীভাব আৰু ক্রোধ স্থায়ীভাব। গতিকে ইয়াত আস্বাদিত ৰসটোৱে হ'ল ৰৌদ্রৰস।

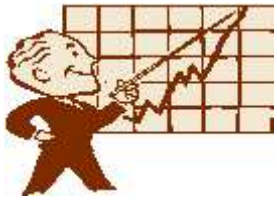
- বীৰ ৰস ঃ প্রতিপক্ষ, দানৰ পাত্র, বিপদগ্রস্ত প্রাণী বা পুণ্য কার্য আদিক আলম্বন কৰি উৎসাহ নামৰ স্থায়ীভাবটো অপকাৰ, বিপন্ন অৱস্থা বা পুণ্যফল আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত; প্রতিশোধ গ্রহণ বা বিপদৰ প্রতিকাৰ আদিৰ দ্বাৰা অনুভাবিত; গর্ব, বিতর্ক, ৰোমাঞ্চ আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ সামাজিকৰ হৃদয়ত যি ৰস আস্বাদিত হয় তাকে বীৰৰস বোলে। যেনে—

তোমাৰ শৰক আনে হানি এৰা
যতেক তূণত আছে।
মোৰ মুদ্গৰ প্রহাৰে মৰিলে
তুমি কি কৰিবা পাছে। (*ৰামায়ণ* — লংকা কাণ্ড)

ইয়াত ৰামচন্দ্র আলম্বন বিভাব, ৰামে কৰা ৰৈৰভাব উদ্দীপন বিভাব; হাঁহি,

গর্জন আদি অনুভাব; অমর্ষ-গর্ব আদি সঞ্চাৰীভাব আৰু উৎসাহ স্থায়ীভাব। এনেদৰে সহৃদয়ৰ হৃদয়ত আস্বাদিত হৈ বীৰৰসৰ সৃষ্টি হয়।

- ভয়ানক ৰস ঃ ভয়লগা বস্তুক অৱলম্বন কৰি ভয় নামৰ স্থায়ীভাবটো বিকট অৱস্থা বা কর্ম আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত; কম্পন, পলায়ন আদিৰ দ্বাৰা অনুভাবিত আৰু ত্রাস আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত আস্বাদিত হ'লে যি ৰসৰ সৃষ্টি হয় তাকেই ভয়ানক ৰস বোলে।
- বীভৎস ৰস ঃ জুগুপ্সা (ঘৃণাৰ ভাব) নামৰ স্থায়ীভাবটো, ঘিণ লগা বস্তুক আলম্বন কৰি, দুর্গন্ধ আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত হৈ নাসিকা, সংকোচন আদিৰ দ্বাৰা অনুভাবিত আৰু গ্লানি আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ সহৃদয়ৰ হৃদয়ত আস্বাদিত হ'লে যি ৰসৰ সৃষ্টি হয় তাকে বীভৎস ৰস বোলা হয়।
- অদ্ভুত ৰস ঃ বিস্ময় নামৰ স্থায়ীভাবটো অস্বাভাৱিক বস্তু বা ঘটনাক আলম্বন কৰি এনেকুৱা ঘটনাৰ অস্বাভাৱিকতা বা অসাধাৰণ মাহাত্ম্য আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত; শিহৰণ, চকখোৱা আদিৰ দ্বাৰা অনুভাবিত আৰু বিতর্ক-চিন্তা-আৱেগ আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ সামাজিকৰ হৃদয়ত আস্বাদিত হ'লে যি ৰসৰ সৃষ্টি হয় তাক অদ্ভুত ৰস বোলে।
- শান্ত ৰস ঃ নাটকত শান্ত ৰসৰ অৱস্থানক লৈ আলংকাৰিকসকলৰ মাজত যথেষ্ট মতানৈক্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিন্তু "শান্তসুখামতঃ", "শান্তোপি নৱমো ৰসঃ" ইত্যাদি বাক্যৰে শান্ত ৰসকো কাব্য ৰস হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। কোনো বস্তুৰ প্রতি মানসিক উদাসীন্যৰ নাম বৈৰাগ বা নির্বেদ। নির্বেদ নামৰ স্থায়ীভাবটো হেয়ৰূপে প্রতিভাত হৈ প্রপঞ্চময় জগতৰ বস্তুবিলাকক আলম্বন কৰি; তপোবন, সন্ন্যাসীসঙ্গ আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, জাগতিক বস্তুৰ প্রতি উপেক্ষাৰ দ্বাৰা অনুভাবিত আৰু ধৈর্য-মতি-হর্ষ আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ যেতিয়া সহৃদয়ৰ হৃদয়ত আস্বাদিত হয় তাকে শান্ত ৰস বোলে। অভিনৱগুপ্তৰ মতে সকলো ৰসৰ ভিতৰত শান্ত ৰসৰেই প্রাধান্য অনুভূত হয়। কাৰণ এই ৰসৰ স্থায়ীভাব বৈৰাগ্য বা নির্বেদৰ মূলতেই থাকে তত্ত্বজ্ঞান বা আত্মজ্ঞান। এই জ্ঞানেই পৰমানন্দৰ আস্বাদ দিয়ে। এইফালে বাকী ৰসৰ ক্ষেত্রতো অনুভূতিৰ চৰম পর্যায়ত সহৃদয় পাঠকে এই পৰমানন্দকেই লাভ কৰে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১১ ঃ ৰস কেইবিধ? প্রত্যেকটোৰ নাম লিখি স্থায়ীভাববোৰ উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন নং ১২ ঃ শৃঙ্গাৰ ৰসৰ স্বৰূপ আলোচনা কৰি ইয়াৰ প্রকাৰ ভেদ সম্বন্ধে এটি টোকা আগবঢ়াওক।

১.৩.৬ ভাব, ৰসাভাস আদিৰ ধাৰণা

"ৰস্যতে আস্বাদ্যতে ইতি ৰসঃ" — এই ব্যুৎপত্তি অনুসৰি ৰসৰ পৰিধিত ভাব, ৰসাভাস আদিও অন্তর্ভুক্ত। ৰসৰ ধাৰণা সম্পূৰ্ণ ৰূপে জানিবলৈ হ'লে আমি এই বিষয়কেইটাৰ সম্পৰ্কেও কিছু ধাৰণা লাভ কৰিব লাগিব। তলত এই বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল।

- *ভাব ঃ* ভাৰতীয় আলঙ্কাৰিকসকলৰ ভিতৰত বহুসংখ্যকে ভগৱৎ বিষয়ক ৰতিক ভাব বুলি কৈছে। যিটো স্থায়ীভাব কেৱল জাগৃত হয়; কিন্তু ৰসত পৰিণত হ'ব পৰা নাই— তাক আলংকাৰিকসকলে ভাব বুলি ব্যক্ত কৰিছে। ৰসাস্বাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ ক্ষেত্ৰত ইয়ো আনন্দৰ বাহক হয়—

  ফুটোনে নুফুটোকৈ কুমলীয়া কলিটি
  ওঁঠত লাজেৰে ৰৈ মিচিকিয়া হাঁহিটি।। (চন্দ্ৰকুমাৰ আগৰৱালা— 'মাধুৰী')

  এই কবিতাফাঁকিত সুন্দৰ ব্যক্তি এজনৰ প্ৰতি ৰতি ভাবটো ব্যঞ্জিত হৈছে; কিন্তু সি ৰসৰ পূৰ্ণতা পোৱা নাই। গতিকে ইয়াত ভাবৰ অৱস্থান ঘটিছে। ৰসৰ দৰে এয়াও আনন্দৰ বাহক। এই ভাবৰ পাঁচটি অৱস্থা আছে। যেনে— ভাবোদয়, ভাবস্থিতি, ভাবশান্তি, ভাবসন্ধি আৰু ভাবশৱলতা।

- *ৰসাভাস ঃ সাহিত্যদৰ্পণত* বিশ্বনাথ কবিৰাজে কৈছে যে "সম্ভোগ-শৃঙ্গাৰস্য তিৰ্য্যগ্‌বিষয়ত্বাদ্ ৰসাভাসঃ।" অৰ্থাৎ — তেওঁ মহাকবি কালিদাসৰ *কুমাৰসম্ভৱ* কাব্যৰ অকাল বসন্তৰ বৰ্ণনাকেন্দ্ৰিক এটি শ্লোকত ভ্ৰমৰ-ভ্ৰমৰীৰ সম্ভোগ শৃঙ্গাৰ বৰ্ণনা কৰি তাক ৰসাভাসৰ উদাহৰণ হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। প্ৰকৃততে ৰস যেতিয়া স্বাভাৱিক ঔচিত্য অবিহনে সমাজৰ প্ৰতিষ্ঠিত ৰুচিৰ প্ৰতিকূলভাৱে উপস্থাপিত হয় তেতিয়া তাক ৰসাভাস বুলি কোৱা হয়। কবি বৃষকেতুৰ *ঊষাহৰণ* কাব্যক ৰসাভাসৰ উদাহৰণ হিচাপে পণ্ডিত-সমালোচকসকলে দাঙি ধৰে। ৰসৰ ধাৰণাৰ ক্ষেত্ৰত ৰসাভাসৰ ধাৰণা থকাটোও অতিকে প্ৰয়োজনীয়।

১.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- কাব্যত থকা ৰসৰ স্বৰূপ আৰু ইয়াৰ লক্ষণৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰা হ'ল। ৰস যে বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যাভিচাৰীভাবৰ সংযোগত উদ্ৰেক আৰু প্ৰকাশিত হৈ সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত আস্বাদিত হয় সেইবিষয়ে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰা হ'ল। কাব্যত থকা ৰসৰ আস্বাদনে পৰম আনন্দৰ সন্ধান দিয়ে।
- ভৰত মুনিৰ *নাট্যশাস্ত্ৰত* থকা ৰসসূত্ৰটোৱে ৰসাস্বাদন প্ৰক্ৰিয়াটোৰ বিষয়ে সম্যক ধাৰণা দিয়ে।

- ৰসচর্বনাৰ ক্ষেত্রত বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যাভিচাৰী বা সঞ্চাৰীভাবৰ বিশেষ বিশেষ ভূমিকা থাকে। যিকোনো এটাৰ অভাৱেই ৰসাস্বাদন প্রক্রিয়াটোক অসম্পূর্ণ বা বিফল কৰে।
- ভৰতমুনিৰ ৰসসূত্রৰ আধাৰত পৰৱর্তী আলংকাৰিকৰ মাজৰ পৰা কিছুমানে নিজৰ নিজৰ অভিমত বা ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। প্রত্যেকটো মতবাদতেই কিছুমান নতুন ব্যাখ্যা থকা দেখা যায় যদিও পৰৱর্তী আলংকাৰিকৰ দ্বাৰা এইবোৰ সমালোচিত হৈছে। এতিয়ালৈকে অভিনৱগুপ্তই প্রদান কৰা অভিব্যক্তিবাদটোৱেই বহুক্ষেত্রত বিস্তৃতভাৱে গৃহীত হৈছে।
- ভৰত মুনিয়ে নাটকত আঠ প্রকাৰৰ ৰস স্বীকাৰ কৰে যদিও আলংকাৰিকসকলে কাব্যত নটা ৰসৰ অস্তিত্ব কথা স্বীকাৰ কৰিছে। তদুপৰি কিছুসংখ্যক আচার্যই এটা এটা বিশেষ ৰসৰ প্রাধান্য স্বীকাৰ কৰিছে। প্রত্যেকটো ৰসৰ পৃথক পৃথক স্থায়ীভাব থাকে।
- ৰস শব্দৰ আক্ষৰিক ব্যুৎপত্তিয়ে ৰসৰ পৰিধিত ভাব, ৰসাভাস আদিকো সামৰি লয়।

১.৫ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্রন্থ ঃ

১) গোস্বামী, ত্রৈলোক্যনাথ (1999); *নন্দনতত্ত্ব ঃ প্রাচ্য আৰু পাশ্চাত্য;* ডিব্রুগড় ঃ বনলতা¼

২) শর্মা, তীর্থনাথ (2006); *সাহিত্য বিদ্যা পৰিক্রমা;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্রকাশন।

৩) শাস্ত্রী, মনোৰঞ্জন (2009); *সাহিত্য দর্শন;* গুৱাহাটী ঃ চন্দ্র প্রকাশ।

৪) শর্মা, মুকুন্দমাধৱ (1991); *ধ্বনি আৰু ৰসতত্ত্ব;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্রকাশন¼

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

৫) Dey. S. K. (1963). *Sanskrit Poetics.* Oxford: OUP

৬) Kane, P. V. (1971). *History of Sanskrit Poetics.* Delhi: Motilal Banarashi Das.

১.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰসৰ লক্ষণটোৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখি তাৰে ব্যাখ্যা আগবঢ়াব লাগিব।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰসৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে দিয়া কাৰিকাটো বুজি উঠি নিজৰ ভাষাত লিখি ভাবখিনি অলপ বহলাই আলোচনা কৰিব লাগিব।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভৰত মুনিৰ *নাট্যশাস্ত্রত* থকা বিভাবানুভাব ইত্যাদি ৰসসূত্রটো কৈ তাৰে চমু ব্যাখ্যা আগবঢ়াব লাগিব।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰস প্ৰক্ৰিয়াত বিভাববোৰে কি ভূমিকা পালন কৰে ব্যাখ্যা কৰিব লাগিব। আলম্বন বিভাব আৰু উদ্দীপন বিভাবৰ বিষয়ে ক'ব লাগিব।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰসাস্বাদনৰ ক্ষেত্ৰত অনুভাবৰ ভূমিকা ব্যাখ্যা কৰিব লাগিব।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্যাভিচাৰীভাব কি সেইবিষয়ে আলোচনা কৰি ইয়াৰ প্ৰকাৰবোৰৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিব লাগিব।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আলঙ্কাৰিক ভট্টলোল্লটে ভৰত মুনিৰ ৰসসূত্ৰটো কেনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিছে আলোচনা কৰিব লাগিব।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ *নাট্যশাস্ত্ৰ*ৰ টীকাকাৰ শ্ৰীশঙ্কুকে ৰসাস্বাদন প্ৰক্ৰিয়াটোক কিদৰে উপস্থাপন কৰিছে সেই বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াব লাগিব।

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আলঙ্কাৰিক ভট্টনায়কে ৰসাস্বাদন প্ৰক্ৰিয়াটোৰ বিষয়ে যি আলোচনা আগবঢ়াইছে সেই বিষয়ে লিখিব লাগিব।

১০ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অভিনৱগুপ্তৰ অভিব্যক্তিবাদৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াব লাগিব।

১১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰসৰ প্ৰকাৰভেদ লিখি প্ৰত্যেকটোৰ স্থায়ীভাববোৰ লিখিব লাগিব।

১২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শৃঙ্গাৰ ৰসৰ স্থায়ীভাব, বিভাব, অনুভাব, ব্যাভিচাৰী বা সঞ্চাৰীভাবৰ বিষয়ে লিখি সম্ভোগ আৰু বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰ ৰস ব্যাখ্যা কৰিব লাগিব।

১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ ভাৰতীয় অলঙ্কাৰশাস্ত্ৰ অনুসৰি ৰসৰ বিষয়ে এটি আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ভৰতৰ ৰসসূত্ৰটো লিখি ইয়াৰ ভিত্তিত আগবঢ়োৱা বিভিন্ন মতবাদবোৰ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ যিকোনো এটা ৰসৰ বিষয়ে উদাহৰণৰ সৈতে আলোচনা আগবঢ়াওক।

*** ***** ***